

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN VERGİ SİSTEMİ HAKKINDA KISA BİR ARAŞTIRMA

Dr. ŞİNASI ALTUNDAĞ

Tarih Profesörü

İstanbul Başvekâlet ve Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü arşivlerinde bulunan "Defter-i Hakanı,, lerin (=Tapu defterleri) ihtiva ettikleri vergi kanunnâmeleriyle Hammer'in Osmanlı Devlet ve İdare Teşkilâtı¹ adlı eserinin birinci cildinde bulunan doksana yakın ve İktisat ve Edebiyat Fakülteleri Profesörlerinden Ömer Lûtfi Barkan'ın eserinde² mevcut olan yüz küsur Kanunnâmenin³ tetkikinden, Osmanlı İmparatorluğunun vergi vazederken göz önünde tuttuğu esaslar hakkında elde edebildiğim bir iki neticeyi arzedeceğim. Yalnız Osmanlı İmparatorluğunun vergi vaz'ında gözönünde tuttuğu esasların manasını kavrayabilmek, bu esasların iyi veya kötü oldukları ve İmparatorluğun bünyesine uygun olup olmadıkları sonucunu çıkarabilmek için, daha önce kısaca, bu imparatorluğun coğrafi bünyesine temas etmemiz yerinde olacaktır.

Üç kıta üzerinde 10-50° kuzey enlemleriyle 10-60° doğu boylamları arasında uzanan muazzam Osmanlı İmparatorluğu, saha ve genişlik itibarıyla Avustralya kıtasına muadildi. Bu vaziyette Osmanlı ülkesi tropik iklim kuşağından başlıyor, geniş çölleri de içine alan bu kuşağı katettikten sonra, subtropik mıntakayı aşılıyor ve mutedil kuşağın ortalarına kadar uzanıyordu. Bildiğimiz veçhile bu iklim kuşaklarında yağmur ve ısı miktarı, yani kısaca iklim ve bununla çok yakından ilgili olan bitki örtüsü ve hayvan yetiştirme şart ve sahaları birbirinden pek büyük farklar göstermektedir. Bu farklar yüzünden meydana gelen çeşitli faktörler, hüküm sürdükleri sahalarda bir takım özel hayat şartları husule getirirler; bu yüzden Osmanlı İmparatorluğunun her hangi bir bölgesinin istihsâl ve istihsâl maddeleri, idhalât ve ihracatı, bir kelime ile iktisadi hayatı diğer bir bölgesine katiyen uymuyor, bilâkis çok kere taban tabana zıd bulunuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu, bu kıta diyebileceğimiz büyük ve geniş saha üzerinde istiklâllerine son vererek otuz milleti bir araya toplamış, bir idareye bağlamıştı. Bu çeşitli milletlerin yaşadıkları yerlerdeki iklim

¹ Joseph von Hammer : Des osmanigchen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung, Wien 1815, 2 Bde.

² Ömer Lûtfi Barkan: XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları. İstanbul 1943, 1. cilt : Kanunlar.

³ Hammer ve bilhassa Barkan'ın eserlerinin ihtiva ettiği kanunnamelerin çoğu, yukarıda adı geçen arşivlerdeki asıllarından alınmıştır.

ve iktisadî şartların ayrılığından başka, dilleri, dinleri ayrı; örf ve âdetleri, ahlâk umdeleri, düşünüş ve görüşleri, mantaliteri ayrı idi. Osmanlı İmparatorluğunda bir dil birliği siyaseti takip edilmiyordu; dil o derece serbestti ki, meselâ Sırlar, Osmanlı idaresinde refah içinde yaşadıkları ve bu İmparatorluğa istiyerek bağlı olduklarını hissettikleri, bu İmparatorluk için severek canlarını feda ettikleri halde, diğer taraftan Osmanlıların ilk devirlerinde, Osmanlılara karşı muvaffakiyet kazanan kahramanlarını öz dilleriyle millî destanlarında terennüm edebiliyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu bir din birliği siyaseti de gütmemediğinden, zamanla bu İmparatorluğun içinde bir din birliği de meydana gelmiyecekti; hatta biz daha ileriye giderek Osmanlı İmparatorluğu, muhtelif hıristiyan mezheplerini himaye etti, diyebiliriz. Meselâ: Osmanlıların ilk devirlerinde Sırbistan Krallığı, büyük hükümdarı Stephan Duschan'ı⁴ kaybettikten sonra zayıflamağa başlamıştı; bu sırada kuzeyden Macaristan kralı Büyük Layoş'un⁵ (Ludwîg, Lui) akınlarına uğradı. Macaristan, bu sırada Macaristan, Polonya, Galiçya, Bohemya, Eflâk, Boğdan ve İki-Sicilya'dan müteşekkil büyük bir devletti. Macarlar koyu bir taasupla din birliği güttüklerinden, Balkanlar'da zaptedebildikleri sahalarda şiddetli bir tazyik tatbik ederek, buradaki ortodoks mezhebini ortadan kaldırmağa ve yerine katolikliği yaymağa başlamışlardı; fakat Osmanlıların bir yıldırım hızıyla Balkanlar'a yayılmaları ve Macarlar'ı ilk hamlede Tuna'nın öbür tarafına atmaları, Ortodoksluğu bu akıbetten kurtardı. İşte bu bakımdan Balkanlar'da ortodoks mezhebi mevcudiyetini Osmanlılar'ın bu himayesi sayesinde muhafaza etti, diyebiliriz.

İrkçılığa da zaten istinat etmeyen ve mütecanis olmayan bu siyasî varlık, din ve dil birliğine de önem vermediğine göre, yüzyıllarca süren hayatını ne gibi esaslara dayanarak koruyabildi?

Birçok müdekkik ve müverrihler, milletleri idare etmek bazı büyük milletlere has bir kabiliyet olduğu neticesine varmışlardır, bu müverrihler tarih boyunca birçok milletleri bir araya getirerek büyük imparatorluklar kuran ve bunları vücade getirdikleri muntazam teşkilâtlariyle kolaylıkla idare eden üç büyük millet gösterirler. Bunlar da; Türkler, Romalılar ve İngilizlerdir.

Beş ciltlik büyük bir Osmanlı tarihi yazan meşhur Romen müverrihi Jorga, Türklerin bu kabiliyetlerine ilâveten Osmanlı İmparatorluğunda, hiç bir ülkede mevcut olmayan adaletten ve Türklere mahsus yüksek seciye, karakter ve faziletten uzun boylu bahsetmekte ve hıristiyan tebaa da dahil olmak üzere Osmanlı idaresinde bulunan her ferdin Osmanlı Devletinden yalnız adalet gördüğünü, her ferdin Osmanlı Devletine karşı büyük bir itimat beslediğini tebarüz ettirmektedir.

⁴ Ranke: Serbien und die Türkei, s. 8 vd ; s. 10 ayak notu 2. 2. Hertzberg: Geschichte der Byzantiner und des osmanisşhen Reiches, s. 473 vdd.

⁵ Eugen Csuday (Alm. çevir. W. Darvai) Die Geschishte Ungarn, S. 344 ; Hertzberg, adı geçen eseri, s. 491 vdd; 495.

Evet, Türklerin âdil idaresi, yüksek ahlâk ve fazileti, düşmanlarına aman vermeyen muazzam ve muntazam ordusu, teşkilâtçılıktaki kabiliyetleri, hiç şüphesiz bu imparatorluğu kurmakta ve kurduktan sonra da uzun müddet sapa sağlam ayakta tutmakta büyük bir rol oynadı. Fakat arşivlerimizde yapılan son tetkikler, bize karma karışık bir konglomerat halinde bulunan Osmanlı İmparatorluğunu cebir ve tazyik tatbik etmeden ayakta tutan, yukarıda saydığımız âmiller arasına çok önemli bir gerçeği de katmamızın gerektiğini göstermiştir. Bu hakikat şudur: Osmanlılar, gerek ırk, gerek kültür, gerek iklim ve diğer iktisadî ve hayatî şartlar bakımından birbirinden çok ayrı bölgeler kaplayan imparatorluklarındaki, vergi kanunnâmelerini, merkezde, İstanbul'da vücutte getirerek bütün ülkeye teşmil etmemiş, bilâkis birbirinden ayrı olan bu bölgelerin her birine en uygun vergi kanununu yapmak akıllılığını göstermiş olmalarıdır.

Osmanlı eyalet taksimatı hakkında, Hammer'in Osmanlı Devlet İdare ve Teşkilâtı tarihinde⁶, Netayicülvukuat'ta⁷ ve Ayni Âli'nin Kavanin-i Aî-i Osman der Mazamin-i Defter-i Divan adlı eserinde malûmat vardır. Fakat bütün bu eserler XIX. yüzyılda yazılmış olmalarına rağmen, Ayni Ali'nin eserinin tesiri altında kaldıklarından, bu eser ise Hicri 1018 (Milâdi 1609-10) yılında telif edildiğinden, Osmanlı İmparatorluğu idarî taksimatının zamanla aldığı değişiklikleri pek az veyahut hiç göstermemektedirler. İstanbul Başvekâlet arşivinde daha sonraki devirlere ait kayıtlar mevcuttur; ezcümle bu hususa ait bir defterde⁸ Osmanlı idarî taksimatı şöyledir:⁹

⁶c, II, s. 248 vdd. ⁷ c. I, s. 125 vdd.

⁸ Divan-) Hümayun Ruus Kalemi, genel sayı 266, özce sayı 5, Tarih 1051 H (= 1641-2 M.); Kars. Hammer, Des osmanisehen Staatsverfassung und Staatsverwaltung, c, II, s. 248 vdd.

⁹ Muhtelif eserlerde rastladığımız Osmanlı İmparatorluğunun Eyalet taksimatı bize yalnız muayyen bir devrin idarî taksimatını vermektedir. Birçok defalar bu taksimatta büyük değişiklikler yapılmıştır: bazı Sancaklar bir Eyaletten alınarak diğer bir Eyaletle ilhak edildiği gibi, bazan da ayrılan Sancaklardan yeni bir Eyalet teşkil edilmiştir (meselâ, not 8 de adı geçen defterde Birecik'in Rakka'ya verildiğini Adana'nın da Tarsus ve Sis Livalariyle birlikte yeni bir Eyalet haline ifrağ edildiğini görüyoruz). Hatta Gürcistan Eyaletinde olduğu gibi. Eyalet büsbütün kaldırılarak Sancakları komşu Eyaletlere eklendiği de olmuştur: Başvekâlet Arşivinde bulunan «fî avahir Zilkade 981 H. (= 1574 M.) ve 525 No, lu defterde (bu defterin No. su Ömer Lûtfi Barkan da 195 tir, eski No. sı ?) ve yine Gürcistan Eyaletine ait 1035 No. lu defterde bu Eyaletin Sancakları da sayılmaktadır. Ayni Ali'nin Hicrî 1018 yılına ait eserinde, Eyaletler arasında Gürcistan adı geçmemekte, fakat bu Eyaletin adı geçen defterlerden tesbit edebildiğimiz Sancaklarının Erzurum ve Çıldır Eyaletleri arasında taksim edildiği görülmektedir, (Kars. Netayicülvukuat, c. I, s. 125 vdd.) Elimizde, hernekadar bu taksimin sebebinin gösterir bir vesika yok ise de, iktisadisebeplerden ileri geldiği katıyetle iddia edilebilir; çünkü Osmanlı İmparatorluğunda her eyaletin aynı zamanda iktisadî bir bütün olması gerekiyordu; Gürcistan ise fakir erazili bir ülke idi; netekim vergi kanunnamesinin başında şöyle denmektedir: «Vilâyet-i Gürcistan Sengistan olup toprakları az olmakla defter-i atik mucibince her

Mekke Şerifliği	Karaman Eyaleti	Çıldır Eyaleti
Kırım Hanlığı	Sivas „	Van „
Kaptan Paşalık	Maraş „	Kars »
Rumeli Eyaleti	Şam „	Bağdat „
Bosna „	Halep „	Musul „
Budin	Trablus-Şam „	Basra „
Tamşvar „	Adana „	Lahsa „
Kanije „	Kıbrıs „	Mısır „
Eğri	Rakka „	Yemen „
Özü „	Diyarbakir „	Habeş „
Kefe „	Trabzon „	Cezayir „
Anadolu „	Erzurum „	Tunus „
	Eflak Voyvodalığı	Trabulus „
	- Boğdan „	

Bu deftere göre Osmanlı İmparatorluğu eyalet taksimatı (tabî bundan Girit hariç) 39 a çıkmakta, Eyaletlerin ihtiva ettikleri Liva ve yahut Sancakların adedi ise 176 yı bulmaktadır¹⁰.

Hammer'in Osmanlı Devlet İdare ve Teşkilâtı tarihinde, Eyalet ve Sancaklara ait 80 i müteceviz vergi kanunnamesi mevcuttur; Prof. Ömer Lütfi Barkan'ın eserindeki kanunnamelerin sayısı da, hernekadar 100 ü aşmışsa da, müellif, birçok kanunnameleri az çok benzerlikleri yüzünden mevcut olduğu halde almadığı ve yahut eskiden arşivin bu günkü derecede muntazam olmayışı yüzünden bulamadığı anlaşılıyor. Notlanma göre Başvekâlet arşivinde mevcut olup ta Ömer Lütfi Barkan'ın almadığı aşağıdaki kanunnameler vardır-

Basra	Kestirin	Alacahîsar
Velçetrîn	Belgrad	Kefe
Priştine	Kilis (Bosna)	Hama
Köstendil	Karacadağ	Hums
Gazze	Segedin	Tamşvar
Adana	Niş	Acelun
Birecik	Karadağ	Mora v.s.

Fakat derhal şunu açıklayalım ki, bu kanunnâmeler çeşitli vergilere ait olmayıp, yalnız her Sancağın, iktisadî bünyesine göre alınması gereken çeşitli vergileri kapsamaktadır; aynî bir verginin bile sancağın fakir veya zengin oluşuna göre az veya çok olduğu görülmektedir. Bundan şu neticeyi çıkarmak mümkündür: Osmanlı imparatorluğunun.

nifer başına tutageldikleri yerleriyle yirmi beşer akçe İспенç kaydolundu, eda ettüklerinden sonra zeminlerinden Resm-i Çift ve Resm-i Nim ve Resm-i Dönüm alınmaya».

¹⁰ Hammer, adı geçen eseri e. II, s. 272 de, Macaristan idarî taksimatı hariç, Osmanlı İmparatorluğunu 25 Eyalet ve 290 Sancak olarak göstermektedir.

idarî taksimatının her bir parçasının bünyesine en uygun bir şekilde özel olarak hazırlanmış bir vergi kanunnamesi vardır.

Bu kanunnamelerden birçoğu bugün Başvekâlet Ârşivi'nde halen tapu defterleri adını taşıyan defterlerde mukayyettir; bunlar umumiyetle meşin kaplı 15-20 sm. eninde, 50-60 sm. uzunluğunda, dar ve uzun bir biçimdedir ki, açıldığı zaman kontrolü ve gözden geçirilmesi pek kolaydır. Defterin başında çok defa bir mukaddime vardır; bu mukaddimedey defterin hangi Eyalet veya Sancağa ait olduğu, hangi padişah zamanında yazıldığı, kimin tarafından ve hangi yılda kaleme alındığı muharrerdir. Mukaddimededen sonra asıl kanunname gelmektedir. Bunların hacmi pek muhtelif olup, 2-20 sayfa arasında değişmektedir; kanunnâmeden sonra karye, nahiye ve bunların içinde yaşayan vergi mükelleflerinin adları gelmektedir. Gerek kanunnâme, gerek mukaddime ekseriya çok güzel bir yazı ile, çok defa müzehhep olarak nesih yazısıyla yazılmıştır. Vergi mükelleflerinin ve karyelerin adları ise kamilen siyakat ile yazılmıştır. Sayfalar ilk bakışta görünmeyen, kendinden bir takım çizgilerle cetvel haline getirilmiştir. Yazılar ve rakkamlar daima bu çizgilerin arasına yazıldığından büyük bir intizam göstermektedir.

Hammer'e göre hakiki Osmanlı arazi tahririnin ve Eyaletlerin durumunun tesbit ve tayini Kanunî devrinde başlamıştır. Fakat biz bu nevi kanunnâmelere Yavuz, hatta II. Beyazıt devrinde de rastlamaktayız. Bu defterler eskiliklerine göre "Defter-i Köhne,,," "Defter-i Atik-i Hakani,,," "Defter-i Cedid-i Hakani,,," adını almaktadır.

Vergi kanununa göre bu tâdad, tahrir ve kontrol meselesinin her Eyalette üç yılda bir yapılması gerekiyordu.

Osmanlı İmparatorluğuna ilhak edilen her yeni ülkede derhal devrin kendine göre mütehasısları vasıtasıyla tetkikler yaptırılıyor; iktisadi, siyasî durumu inceleniyor; memleketin, tetkiki imkân dahilinde bulunan eski devirleri de nazarı itibara alınarak, o sırada burada tatbik mevkiinde bulunan vergi sistemi, iktisadî hayat şartlarıyla memleketin o günkü durumu inceleniyor; eskiye nazaran bir gerileme görüldüğü takdirde, bunun ne gibi sebeplerden ileri geldiği araştırılıyordu. Bütün bu tetkiklerden sonra elde edilen neticelere göre o mıntıkanın istihsalini çoğaltacak, halkını bir kat daha iktisadî refaha kavuşturacak şartlar haiz ve yalnız o Eyalet ve yahut Sancağa mahsus, yeni bir vergi kanunnâmesi vücade getiriliyor ve büyük bir dikkatle tatbikine başlanıyordu. Bir tecrübe devresinden sonra, Beylerbeyinden bu yeni kanunun tatbiki hakkında gelen raporlar iyice incelenerek, kanunnâmenin değiştirilmesi icabeden kısımları değiştiriliyor, atılması gereken tarafları tamamen çıkarılıyordu. Osmanlı İmparatorluğunun Eyaletlere ayrılmasında güdülen amaç, her hususta, fakat her şeyden önce iktisadî bakımdan kendi kendini idare etmesi idi. Her eyalet aynı zamanda İmparatorluğun müdafaası için lâzım olan ve gelirine göre hissesine düşen asker mıkdarını da yetiştirmekle ödevli bulunuyordu. Timar ve

bunun büyüğü olan Zeametın esası bu idi. Bir yer zaptedilir edilmez, hemen tahriri yapılır; Timar ve Zeamete bölünür ve bunlardan müteşekkil Nahiye ve Sancaklara, yani idare birliklerine ayrılırdı. Bu yeni mıntakanın büyüklüğüne, zenginliğine göre ya hususî bir Eyalet halinde ve yahut önceden mevcut bir Eyalette Sancak halinde eklenmek suretiyle idaresi tesbit edilirdi. Bu yeni bölgenin eklendiği Eyaletle iktisadî ayrılıkları olduğu takdirde bundan bir güçlük meydana gelmezdi; çünkü eklenen Sancak veya Sancakların, eklendikleri Eyaletin iktisadî bünyesine bir benzerlik göstermesi şart değildi-Bir Eyalette tâbi muhtelif Sancakların aynı Eyalette olmalarına rağmen, büyük kara yollar üzerinde önemli bir durak, bir transit merkezi ve yahut liman oluşlarına, hayvan yetiştirmeğe ve yahut ziraata önem verişlerine göre, iktisadî bünyelerine en uygun, özel surette hazırlanmış kanunları vardı. Bundan şu neticeyi çıkarabiliriz: Vergi kanunu vaz'ında nazarı itibara alınan idare birliği Eyalet değil, Sancaktır. O halde Osmanlı İmparatorluğunun ihtiva ettiği Sancak (Liva) adedince vergi kanunnâmesi vardır.

Birçok müverrihler Osmanlı İmparatorluğunun kendinden önce mevcut olan meselâ Bizans ve Kölemenler'in nizam ve teşkilâtından tamamıyla faydalandığını, bunları olduğu gibi bıraktığını söylüyorlarsa da doğru değildir. Osmanlı İmparatorluğu eskiden mevcut olan ve iyi netice veren kanun ve nizamların bazan topunu, bazan beğendiği kısımlarını almakta tereddüt etmiyordu¹¹. Fakat uygun olmayanları atarak, bunların yerine en uygun bulduğu kanun ve nizamları koyduğu da bir hakikattir.

Meselâ Yavuz devrinde Suriye ve Mısır'ın alınmasıyla derhal bu ülkelerin de umumî iktisadî durumu incelenmiş, Mısır'a hususî bir kanunname yapılmış (bu kanunnâme son şeklini kanunî devrinde almıştır)¹². Suriye'de, Şam, Trabulus - Şam ve Halep olmak üzere üç Eyalette ayrılmış, bu Eyaletlerden Şam, onbir Sancağa, Trabulus-Şam beş, Halep ise Adana ve Birecik de dahil olmak üzere yedi Sancağa bölünmüştü; işte bu yeni ilhak edilen ülkelerde yalnız Eyaletlere değil, aynı zamanda bu Sancakların da her birine ayrı ayrı olmak üzere vergi kanunnameleri yapılmıştı; bundan başka, bazı mıntikalarda hayvan yetiştirmekte olan göçebe tebea için de Sancağa tekabül edecek idare sahaları tesbit edilmiştir. Meselâ burada Halep Türkmenleri'nden bahsedilmektedir. Osmanlılar'ın bu eski devirlerinden çok önceki devirlerde

¹¹ Meselâ doğu Eyaletlerinde önceleri Uzun Hasan'ın kanunları bırakılmıştır • Bk. Ö. L. Barkan, s. 145 vdd. Suriye'de Kölemen vergileri tamamen kaldırıldığı halde Dimos bırakılmıştır: Bk. Hammer, c, I, s. 221, 226, 241; Ö. L. Barkan, s. 206, 211, 220; karşı. Hammer, e. II, s. 482.

¹² Mısır kanunnamesi tarihi 1524, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Ef. kitapları No. 1827, bk. Ö. L. Barkan adı geçen eseri, s. 355. Karşı. Hammer, adı geçen eseri, c.Is.101-143;s.101not1.

de Haleb'e kadar bütün Hatay bölgesinin Türk halkıyla meskûn olduğu görülüyor ki, bu kaydın bizim için ayrıca büyük bir değeri vardır,

Suriye'de yukarıda arzettiğim idarî taksimat yapıldıktan sonra memleketin derhal iktisadî hayatı nazarı itibara alınmış ve yeni vergi kanunnâmeleri bu suretle vücade getirilmiştir. Bu kanunnamelerin mukaddimesinde memleketin bünyesi mütâlâa edilerek yapıldığı zikrediliyor, eskiden mevcut olan Kölemen vergi sisteminin memleketi fakirlik ve haraplığa götürdüğü anlatılıyor, hatta bu hususta bazı bölgelerde 3000 köyden 800 köy kaldığı, metruk köy harabelerinin hâla mevcut olduğu şeklinde istatistiğe ait malûmat veriliyor ve Resm-i Kudum, Resm-i Menşur, Resm-i Tağyir, Resm-i Gilman, Resm-i Mübaşiriyye, Resm-i Hamisiyye, Resm-i Kâmile vs. gibi Kölemen devrine ait eski vergi sistem ve nevilerinin tamamen kaldırıldığı bildiriliyor¹³.

Bu vergi kanunnâmelerinin tetkikinden aynı zamanda memleketin her hangi bir faydalı mahsulünün ne gibi vasıtalarla baş vurularak yükseltilmeğe çalışıldığını gösteren çok enteresan malûmata da rastlıyor; hatta bunlarda memleketin daha iyi bir şekilde kalkınması için gerekli direktiflerin de mevcut olduğunu görüyoruz.

Osmanlı İmparatorluğunun içinde yetişen pirinç mahsulü, diğer hububatın aksine olarak, İmparatorluğun ihtiyacını karşılayacak bir durumda değildir. Pirinç idhalâtını büsbütün kesmek ve yahut da mümkün mertebe azaltmak, pirinç idhalâtını doğrudan doğruya men' ve yahut tahdit etmekle yapılmıyor, bilâkis memleket içinde pirinç istihsalâtun arttıracak tedbirler alınıyor; memleket içinde pirinç yetiştirebilen mıntikalarda, meselâ Adana ve Suriye'de pirinç yetiştirecek olan halka azamî kolaylık gösteriliyor, bunlara tohum dağıtılıyor ve bütün diğer rûsum ve tekâlif miriyeden, yani bütün vergilerden muaf tutuluyorlardı¹⁴.

¹³ Suriye Eyaletinin bilhassa Yavuz Sultan Selim zamanında yapılan kanunlarında bu noktalar tafsilâtiyle anlatılmaktadır. Fakat bu Eyaletlere ait sonradan yazılmış olan kanunnâmelerde, tabii olarak bu hususlara, pek az temas edilmiştir. Bundan dolayı bir Eyalet'e ait muahhar bir kanunu gözden geçirmek insanın yanlış bir fikre varmasına sebep olabilir. Meselâ muahhar Suriye Eyalet ve sancak kanunnâmelerinde, çok defa her hangi bir vergi hakkında, eskiden olduğu gibi bırakılmıştır, denilmektedir; bundan kasdedilen şey ilk Osmanlı kanunnâmesi olup, Kölemen vergi kanunnâmeleri değildir.

- ¹⁴ Meselâ Uzeyr Sancağı kanunnâmesinde (Başvekâlet Arşivi, Tapu defterleri No-530. Uzeyr Sancağına ait birçok kanunnâme vardır: Kars. Ö. L. Barkon, adı geçen eseri, s. 228; Hammer, adı geçen eseri, c. I, s. 243 ; Uzeyr adı için karşı. Ö. L. Barkan, s. 228, not L) şöyle denmektedir: Bu Sancakta çeltikler vardır ; Bunları ekenler yukarıda adı geçen (başka Sancaklarda) bütün vergilerden muafırlar; ekmeğin için lâzım olan tohumu hükümet verir; hasat zamanı verdiği miktarı alır; sahib-i arz öşrü alır; geri kalan kısmı, tarlayı eken ve sulayan, reis, saka ve kürekçilere aittir; manda vergisi de eskiden burada tamamen kaldırılmıştır sonra komşu Sancaklara uygun olarak manda başına üç akçe olmak üzere vergi konmuştur."

Toroslar'ın temadisinin bir parçası olan ve ancak 9280 km.² bir alana malik bulunan Kıbrıs bir Beylerbeylik olacak derecede geniş değildi; fazla olarak bu adanın da ana vatanın her hangi bir köşesine, Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaletinin¹⁵ Gelibolu'ya bağlı olduğu gibi, bağlanması icabediyordu; bundan dolayı Kıbrıs, Anadolu'dan Sis ve Tarsus v. s. gibi Livalar da eklenmek suretiyle, bir Eyalet haline getirilmişti¹⁶.

Kıbrıs'ın yağmur mevsimi Kasım-Şubat ayları arasındadır. Yazı çok kurak ve sıcaktır; bundan dolayı ziraat, verimli ve sulanması mümkün olan dar ve küçük vadilere inhisar etmekte, sulanması mümkün olmayan yüksek mıntakalarda ziraat yapılamamaktadır. Bu sebeple Kıbrıs'ın toprak mahsülü kendisini besleyecek bir durumda değildir. Ziraati fazlaştırmak ve hariçten gelmesi icabeden hububatı mümkün merteye azaltmak için, burada ziraatle uğraşmak isteyen her kese azamî kolaylık gösterilmektedir: Adada çıkan ve halkın ihtiyacına sarfedilen, satışa arz edilmeyen üzüm, şarap, arpa, buğday, un v. s. gibi yiyecek maddelerinden hiç bir vergi alınmamaktadır¹⁷.

Gürcistan Eyaleti de aynı vaziyettedir: Arazi taşlık ve verimsizdir. Bundan dolayı ziraatle uğraşan halktan 25 akça tutan İспенç vergisi dışında Resm-i Çift, Resm-i Nim ve Resm-i Dönüm gibi ziraata ait vergiler alınmamaktadır¹⁸.

Erzurum, Diyarbekir (Diyarbakır), Mardin, Şam, Trabulus-Şam gibi önemli şehir ve limanlara ait kanunnâmeler, bu şehirlerin doğudan gelen ticaret yollarının mühim istasyonları oldukları göz önünde tutularak hazırlanmış ve hiç bir şüpheyi mucip olmaması için de, burarlardan geçen bütün emtia ve masnuatın neveleri ve bunlardan alınması gereken gümrük resimleri mikdarı büyük bir dikkatle ve birer birer tesbit edilmiştir.

Niğbolu Sancağının gümrük kanunnâmesinin mütalâasından, gerek müslüman, gerek hıristiyan tebeanın ticarete ecnebilere karşı himaye edildiklerini görüyoruz. Osmanlı tebeası % 3-4 gümrük resmi verdikleri halde, ecnebilere % 5 ve daha ziyade vergi vermek zorunda tutulmaktadırlar. Demek ki Osmanlı imparatorluğu kapitülasyonların menfi tesirlerinden önce ticaret alanında da tebeasına en doğru sistemi kullanmıştır.

Mısır vergi kanunnâmesinde¹⁹ de vergilerin çoğaltılması ve memleketin imarı ve iktisadî hayatının gelişmesi hususunda alınmış çok esaslı tedbirlerin mevcut olduğunu görüyoruz.

¹⁵ Bk. Netayicülvukuat, e. I, s. 127 ; karş. Divan-ı Hümâyun Ruus kalemi, defter genel No. 226.

¹⁶ Bk. Netayicülvukuat, e. I, s. 127 ; Hammer, c. II. s. 253.

¹⁷ Hammer, c. I, a. 294.

¹⁸ Bk. yukarı, not. 9.

¹⁹ » » » 12.

Mısır bir ziraat ülkesidir. Fakat burada ziraat ancak büyük çapta yapıldığı takdirde müsmir olabilir. Çalışkan bir çiftçinin ferdi mesaisinin büyük bir rolü yoktur. Ziraat için burada muazzam ve muntazam kanallara ve barajlara ihtiyaç vardır; bu da ancak kollektif bir çalışma ile temin edilebilir. Bunu gözönünde tutan Osmanlı İmparatorluğu, Mısır Kölemenlerinden faydalanmağı düşünmüş, memleketi bir takım idarî kısımlara "Kâşifliklere,, ayırarak bunlara tevcih etmiştir; tabiiyle bunların hepsi Mısır'daki Beylerbeyine, yani Umumi Valiye tâbidiler.

Mısır Kölemen Beylerine (Kâşiflere) şu ödevler verilmişti:

1. Kölemen Beyleri kendi bölgelerindeki kanalları sağlam tutmak, Nil taşmalarının önüne geçmek için tertibat almak,

2. Bu işler Beylerin kontrolü altında fellahlar, yani çiftçiler tarafından görülür.

3. Beyler, arazilerinin sulanmasından ve sular çekilir çekilmez, sulanan bütün arazinin ekilmesinden sorumludurlar.

4. Kâşifler, harap olmuş ve terkedilmiş köyleri imar ve bunları yeniden iskân ettirecekleridir.

5. Beyler, ihmâlleri yüzünden sulanmış bir tarlayı ektirmez, kanalların harap olmasına meydan verilerse, bu zararı para ile değil, hayatları ile öderler²⁰.

6. Kanalları imar, ziraatı geliştirecek, halkın ve devletin servetini çoğaltacak tedbirler alan Beylere büyük para mükâfatı verilecek.

7. Beyler, mıntakaları içinde kültür ve imar işleriyle de ilgileneceklerdir. Bu husus için lâzım gelen gider, gelirden fazla ise Paşanın müsaadesiyle kendisine ayrıca para verilebilecektir.

8. Kanalların tamiri masrafı Nil'in olağanüstü taşması yüzünden çok büyük olacaksa, mesele merkeze bildirilecektir; eskiden olduğu gibi halktan bu bahane ile hiç bir şey istenmeyecektir.

Yine bu kanunnameye göre Kölemen devrinde ayniyat olarak alınan gümrük resminin kaldırıldığını ve bunun yerine, Karadeniz limanları gümrük resmine nazaran 2-3 misli demek olan % 10 gümrük resmi konduğunu görüyoruz.

* *

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Osmanlı İmparatorluğunda mutlak bir merkezîyet yoktu; bilâkis adeta küçük küçük devletçikler vardı; her devletçik kendisini, kendi bünyesine en uygun malî, iktisadî kanunlarla

²⁰ Buna benzer bazı zecri tedbirleri Osmanlı İmparatorluğunun başka kısımlarında da görüyoruz ; meselâ Rumeli'de bir çiftlik sayılan bir sahadan 36 akça alındığı halde, tarlasını ihmâl ve tenbelliği yüzünden ekme-yenden «Çift - Bozan» tabiri altında asıl verginin 9-10 misli bir para ceza olarak alınmakta idi (Belleten, sayı 32, s. 618).

idare etmekte idi. Her Eyalet, İstanbul'a gönderilen Cizye²¹ ve, bazı genel vergiler müstesna, kendi bütçesini gelirine göre tanzim etmek ve memleketin imarı için çalışmakta idi. Beylerbeylerin, yani umumî valilerin ellerinde idare bakımından büyük salâhiyetler vardı.

Bu idare, Osmanlı İmparatorluğunun her bir köşesini kabiliyeti nisbetinde inkişaf ve yükselmeğe sevk etmişti; bu suretle Osmanlı İmparatorluğu sunî bir teşekkül olmasına rağmen, tek bir vücut gibi bütün azaları asırlarca ahenkli bir halde çalışmakla kalmamış, yüksek devirlerinde ilim ve teknikte, ziraat, sanat ve ticaret alanlarında devrinin en büyük varlıklarından biri halinde temayüz etmişti; bunun sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğunun yalnız Anadolu ve Trakya'sı uzun zamanlar Ege Havzası ve Akdeniz sahil memleketlerinin bir çoğuna hububat anbarlığı vazifesini yapmıştı. Demir sanayiinde bile, Avrupa'nın bu sahadaki son müthiş Fabrika başarıları meydana gelinceye kadar ihracatta bulundu. Bu gün bize belki inanılmayacak-kadar garip gelecektir ; fakat arşivdeki vesikalarla tesbit edildiği veçhile, Osmanlı İmparatorluğu bundan bir iki asır önceye kadar yalnız Avrupa'ya değil, Amerika'ya bile boya, işlenmiş deri, kürk, nal, nal çivisi, asma kilit, tüfek namlusu, piştav, bıçak v.s. ihraç etmekte idi.

Yalnız şunu göz önünde tutmalıyız ki, böyle bir rejim icabında bütün Eyaletleri sımsıkı avucu içinde tutabilecek ve bütün bu Eyalelerin en büyük nazım ve kontrol selâhiyetlerini haiz ve bu salâhiyetleri tenfiz edebilecek sağlam ve kuvvetli bir merkezle mümkündü. Bütün Avrupa'yı râmeden Yeniçeri ordusu merkeze, güdülen bu rejimin muhtaç olduğu kudret ve kuvveti veriyordu.

Fakat Yeniçeri ocağı bozulup da disiplinden mahrum bir sürü haline gelince, Osmanlı İmparatorluğunun kahir kuvveti yalnız harice karşı zayıf düşmekle kalmamış, aynı zamanda dahilde de nüfuz ve otoritesini kaybetmişti. Bu hal, İmparatorlukta zaten askerî, malî ve idarî kuvvet ve salâhiyetlere malik bulunan Beylerbeylerine istiklâl arzusu verdi; bir çoğu İmparatorluğa ancak ismen bağlı kaldı; hatta bazısı daha ileri giderek istiklâllerini ilân etmek teşebbüsünde bile bulundular. Son zamanlarda bu koca İmparatorluğun malî, askerî, her bakımdan bütün yükü merkezin nüfuz ve otoritesinin erişebildiği yakın Eyaletlere inhisar etmişti. Sevgili Anadolu'muzun ve Trakya'nın fakir kalması ve daha büyük inkişafı göstermemesi, bundan ileri gelmiştir.

Demek ki, Yeniçeri ocağının bozulması yalnız askerî mağlûbiyetlere sebep olmakla kalmamış, Osmanlı İmparatorluğunun bütün idare ve teşkilâtını esasından sarsmış, Osmanlı İmparatorluğunu yıkacak en büyük âmillerden birini meydana getirmiştir.

²¹ B. Ch. Nedkoff (Türkçeye çev. Şinasi Altundağ), **Osmanlı İmparatorluğunda** Cizye, Belleten, sayı 32, s. 499 vdd ; s. 938., *Cilt 8*,

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, yani II. Mahmut zamanında İmparatorlukta kuvvetli, merkezileştirici tedbirlerin alındığını görüyoruz. Fakat bu tedbirler, İmparatorluğun arzetmeğe çalıştığı malî, iktisadî bünyesine uygun değildi; İmparatorluğun buna intibak edebilmesi için yıkılması ve yeniden kurulması lâzımdı; bundan dolayı bir müddet sonra Tanzimat ile başlayan İslâhat, temelinden çürümüş olan bu binanın bazı dış gediklerini kapamaktan, sıvamaktan başka bir şeye yaramadı.

Son olarak şunu da açıklamak isterim ki, Osmanlı İmparatorluğu, Kanunî devriyle her bakımdan en yüksek derecesine erişti:

Luther, hıristiyan hükümdarlarına muvaffak olmaları için adalet ve idarede Osmanlıları taklid etmeği tavsiye ediyor; Busbecq, Türklere karşı mukavemetin ancak Türk disiplin ve nizamlarını kabul etmekle mümkün olacağını söylüyor; İngiltere gibi idarî teşkilâtını ve demokrasi prensiplerini daha 1215 tarihinde kanunlaştırmış bir memleket bile, Osmanlı nizam ve teşkilâtını yakından görmek, ondan ilhamlar almak üzere, Türk ülkesine heyetler gönderiyordu.

Ölmez abideler yaratan Sinanlar; hadiseleri en az bir buçuk asır önce gören ve siyasette ona göre tedbirler alan Sokollular; sarıyı gemimin direğine assam, sahildeki düşmanlarım millerce içerlere kaçır diye övünen Barbaroslar; ilim ve kanun sahasında Lûtfi Paşalar ve Ebüssuut Efendiler; devrin azametini en belîğ bir şekilde terennüm eden Bakîler, bu devirde yetişmişlerdi. Fakat maalesef Türk'ün bu şaşaalı devri, daha sonraki daha yüksek devirler için bir esas, metin bir basamak olmamış, üzerine çıkılması bile düşünülmemeyen bir taht derecesine yükseltilmiş, medeniyetin en son merhalesi sayılmıştı. Bu suretle Kanunî devri azametinin yarattığı iskolastik zihniyet, bu devre klâsik bir mahiyet vermiş, bundan sonra bu devri aşmak değil, taklit suretiyle ona az çok benzemek bir ideâl olarak kabul edilmiştir.

Aşağı yukarı devletçikler diyebileceğimiz bir takım idarî birliklerden müteşekkil olan Osmanlı İmparatorluğu, Merkezin zayıflaması, Yeniçeri ocağının artık bir kuvvet ve bir dayanak değil, bir anarşi ocağı haline gelmesi, Kanunî devri azametinin, asırların, beşer hayatının her alanında olduğu gibi, iktisadî alanda da yarattığı değişikliklere ayak uyduramaması ve tam manasiyle muhafazakâr bir sistem haline gelmesi yüzünden, başlangıçta çok iyi sonuçlar veren Osmanlı vergi sistemi de, esas itibariyle, prensip bakımından kuvvetli olmasına rağmen, eskimiş, zamana uymaz ve bir işe yaramaz bir hale gelmişti.